

JUSTYNA PIĄTEK

*Przesłanki decyzji rządu Stanleya Baldwina
o zerwaniu stosunków dyplomatycznych
ze Związkiem Sowieckim 24 maja 1927 r.*

Artykuł jest próbą ukazania podstaw decyzji konserwatywnego rządu Stanleya Baldwina o wypowiedzeniu stosunków dyplomatycznych z ZSRS 24 maja 1927 r. W literaturze przedmiotu – szczególnie polskiej – brakuje pozycji, które traktowałyby ten problem całościowo i szczegółowo. W literaturze anglojęzycznej wyjątkami są przede wszystkim: praca Gabriela Gorodetsky'ego¹, opisująca stosunki Wielkiej Brytanii z ZSRS w całym okresie rządów konserwatystów (1924–1929), oraz artykuł Harriette Flory², skupiający się na wydarzeniach z maja 1927 r. Oba opracowania, jako że wydane jeszcze w 1977 r. nie zawierają faktów znanych nam obecnie. Istotnym ich uzupełnieniem jest artykuł Jennifer Betteridge³.

Zajęłam się kwestią wpływu sowieckiej działalności szpiegowskiej i agitacji komunistycznej w państwie brytyjskim na stosunki Londyn – Moskwa. Szerzej przedstawiłam „aferę Arcosu” – jako bezpośredni powód decyzji rządu Baldwina z 24 maja 1927 r. – znaną do tej pory jedynie w ogólnym zarysie. Szczegóły tej operacji Brytyjczyków można prześledzić na podstawie dokumentacji, którą ujawniono dopiero w maju 2002 r. w Public Record Office (od 2003 r. The National Archives) w Londynie. Główne materiały obejmują teczkę MI-5 (Security Service – Służba Bezpieczeństwa) o sygnaturach KV 3/15-17 oraz KV 3/34-35. Są to raporty, memoranda, doniesienia, a także wycinki prasowe. Uzupełnienie stanowią teczki personalne osób związanych z aferą o sygnaturach KV 2/639-646 (zespół ujawniony w listopadzie 2001 r.), KV 2/770-771, KV 2/797-799 oraz KV 2/806-807; jest to jednak materiał na osobne opracowanie.

¹ G. Gorodetsky, *The Precarious Truce. Anglo-Soviet Relations 1924–27*, Cambridge 1977.

² H. Flory, *The Arcos Raid and the Rupture of Anglo-Soviet Relations, 1927*, „Journal of Contemporary History” 1977, vol. XII, no. 4, s. 707–723.

³ <http://www.leeds.ac.uk/history/studentlife/e-journal/Betteridge.pdf>, J. Betteridge, *The Political Purposes of Surveillance: the Rupture of Diplomatic Relations with Russia, May 1927*.

Powstanie wywiadu sowieckiego wiąże się z powołaniem Wydziału Wywiadu Zagranicznego (Innostrannyj Otdiel – INO) w grudniu 1920 r. w ramach struktury Wszechrosyjskiej Nadzwyczajnej Komisji do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem (CzeKa). Miał on do dyspozycji rezydentury legalne i nielegalne. Pierwsze z nich były zakładane w państwach, z którymi Rosja Sowiecka nawiązywała stosunki dyplomatyczne lub handlowe. Przedstawicielstwa obu typów prowadziły wówczas operacje wywiadowcze pod przykrywką oficjalnych działań. Początkowo takich placówek było niewiele z powodu powolnego procesu uznawania państwa sowieckiego na arenie międzynarodowej. Ciężar zdobywania tajnych materiałów spoczywał wtedy na agenturach nielegalnych⁴.

Główne operacje INO skierowane były przeciwko Wielkiej Brytanii – w opinii władz sowieckich – najsilniejszego mocarstwa, fundamentu imperializmu. Za początek inwigilacji sowieckiej na Wyspach Brytyjskich należy przyjąć już rok 1920. W maju przybyła tam misja handlowa ZSRS na czele z Leonidem Krasinem. W efekcie doszło do podpisania układu polityczno-gospodarczego 16 marca 1921 r., co było równoznaczne z uznaniem *de facto* Rosji Sowieckiej przez rząd angielski⁵. Ze strony Sowietów – obok korzyści politycznych i handlowych – stało się to podłożem do podjęcia działalności wywiadowczej. W ten sposób do Moskwy docierały pierwsze raporty dotyczące brytyjskiej polityki zagranicznej. Początkowo było ich niewiele i nie przedstawiały większej wartości⁶, zaś z powodu słabości wywiadu sowieckiego, wynikającego m.in. z braku wyszkolonych

⁴ W ich skład wchodził tzw. „nielegalowie”. Byli to „pracownicy wywiadu działający w warunkach głębokiej konspiracji na terenie obcego państwa, poza oficjalnymi strukturami przedstawicielstwa swego kraju” (J. Larecki, *Wielki leksykon służb specjalnych świata*, Warszawa 2007, s. 429). Ci nie posiadali zabezpieczenia w postaci immunitetu, stąd ich praca była szczególnie niebezpieczna. Taka osoba posługiwała się sfalszowanym życiorysem i dowodem osobistym. Świetność działalności „nielegalów” przypadła na lata 30. XX w. Były to utalentowane osoby, władające kilkoma językami, głównie z terenu Europy Środkowej, a o ich sukcesach decydowała pewna swoboda, która wynikała często z braku łączności z Centralą, mimo że należało uzyskać zgodę na werbunek agenta od naczelnika INO Artura Artuzowa. Penetrację ułatwiali również brytyjskie służby wywiadowcze, których pracownicy ufali sobie wzajemnie i omijali wiele formalnych zasad bezpieczeństwa. Ch. Andrew, W. Mitrochin, *Archiwum Mitrochina*, Warszawa 2001, s. 96–97; K. Grünberg, *Szpiedzy Stalina. Z dziejów wywiadu radzieckiego*, wyd. 2, Warszawa 1998, s. 14–15.

⁵ C. Keeble, *Britain and Soviet Union 1917–1989*, Houndmills – London 1990, s. 68–70, 77–79.

⁶ Zdobyte materiały jedynie potwierdzały znane powszechnie stanowisko premiera Davida Lloyd George’a, lorda Curzona i Winstona Churchilla wobec problemu porozumienia ze Związkiem Sowieckim, gdyż ten w Chinach popierał siły, które zagrażały finansowym i przemysłowym interesom Wielkiej Brytanii (Ch. Andrew, O. Gordijewski, *KGB*, Warszawa 1999, s. 72–74). Natomiast sukcesem wywiadowczym okazało się zwerbowanie Francesco Constantiego, który szpiegował dla Moskwy pod pseudonimem „Duncan” w ambasadzie brytyjskiej w Rzymie. Ch. Andrew, W. Mitrochin, *Archiwum...*, s. 79–81.

kryptologów, stosowano szyfry łatwe do złamania. Brytyjczycy odczytywali więc przekazy sowieckie, mimo kilkakrotnie zmienianego sposobu szyfrowania⁷.

W 1924 r. pojawiły się szersze perspektywy dla sowieckiego wywiadu w Wielkiej Brytanii. 1 lutego laburzystowski rząd Jamesa Ramsaya MacDonalda nawiązał stosunki dyplomatyczne z ZSRS na szczeblu *chargé d'affaires*. 8 sierpnia podpisano traktat ogólny i handlowy, ale nie miały one praktycznego znaczenia, bowiem odkładały w czasie pożyczkę dla ZSRS, a próby porozumienia obu państw rozbiły się o długi wojenne Rosji carskiej oraz odszkodowania dla obywateli Zjednoczonego Królestwa za własność znacjonalizowaną przez bolszewików. Rozszerzeniu i pogłębieniu relacji brytyjsko-sowieckich przeciwni byli liberałowie, przede wszystkim jednak konserwatywna opozycja zaniepokojona przejawami komunistycznej propagandy w kraju, której inspiratorów – nie bez racji – doszukiwano się w Moskwie⁸.

Dnia 25 lipca 1924 r. w komunistycznym „Workers’ Weekly” opublikowano otwarty list o wydźwięku rewolucyjnym, namawiający do „wspólnego ataku na kapitalistów i do zniszczenia kapitalizmu na zawsze oraz ustanowienia rządów całej klasy robotniczej”⁹, poczynając od ustanowienia komitetów żołnierskich w każdym rodzaju wojsk. Na wniosek zaniepokojonych władz wojskowych, prokurator generalny sir Patrick Hastings wydał 5 sierpnia nakaz aresztowania Johna Rossa Campbella, który był odpowiedzialny za publikację. Ten jednakże był zasłużonym żołnierzem i pełnił jedynie obowiązki redaktora naczelnego. Prokurator zmienił więc decyzję, co 13 sierpnia skutkowało uwolnieniem domniemanego sprawcy zamieszania. Premier Ramsey MacDonald nie zdradzał zaniepokojenia w związku ze „sprawą Cambella” i poparł ostateczne postanowienie sir Hastingsa. Tłumaczono, iż mogła ona być dobrą reklamą dla komunizmu, co w rezultacie byłoby wielce niekorzystnym politycznie zjawiskiem. Partia Konserwatywna zareagowała jednak oskarżeniami wobec najbardziej lewicowych laburzystów o manipulowanie dowodami i wpływanie na decyzje prokuratora generalnego. Doprowadziło to 8 października, na wniosek liberałów, do głosowania w Izbie Gmin nad ustanowieniem komisji do wyjaśnienia decyzji rządu. Wniosek przeszedł dzięki poparciu konserwatystów, którzy wysuwali początkowo propozycję głosowania nad wotum nieufności dla rządu. Premier Ramsey MacDonald uznał, że wobec takiego rozwoju wydarzeń był zmuszony do rozpisania przedterminowych wyborów na 29 października¹⁰.

⁷ Ch. Andrew, O. Gordijewski, *KGB*, s. 72–78.

⁸ Szerzej: A. Harasimowicz, *Stosunki angielsko-radzieckie w okresie rządów Partii Pracy w Anglii w 1924 r.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego” 1978, ser. I: Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 27, s. 149–155.

⁹ Cyt. za: J. F. Naylor, *A Man and an Institution. Sir Maurice Hankey, the Cabinet Secretariat and the Custody of Cabinet Secrecy*, Cambridge 1984, s. 141.

¹⁰ *Ibidem*, s. 141–149; E. Maisel, *The Foreign Office and Foreign Policy, 1919–1926*, Brighton 1994, s. 147; G. Wilson, *Cases and Materials on Constitutional and Administrative Law*, Cambridge 1976, s. 142–143.

Sytuacja polityczna uległa zaostrzeniu po 25 października 1924 r., kiedy „Daily Mail” opublikował „list Zinowiewa” datowany 15 września, podpisany przez przewodniczącego Komitetu Wykonawczego Kominternu Grigorija Zinowiewa. List nawoływał komunistów w Wielkiej Brytanii do podjęcia zdecydowanych działań w celu przygotowania rewolucji. „Konieczne jest wzbudzić masy brytyjskiego proletariatu, pobudzić armię bezrobotnych robotników [...]. Zbrojna walka klas musi być poprzedzona bitwą przeciwko skłonnościom do ugody, które są zakorzenione wśród większości brytyjskich robotników, przeciwko ideom ewolucji i pokojowemu zniszczeniu kapitalizmu. Tylko wtedy będzie można liczyć na całkowity sukces zbrojnego powstania”¹¹.

Zinowiew wyparł się autorstwa, a władze moskiewskie pozwoliły nawet na przeszukanie swoich archiwów, aby udowodnić niewinność. Delegacja brytyjska miała dostęp jedynie do wybranych dokumentów. Na tej podstawie stwierdzono, że zarzuty wobec Moskwy były bezpodstawne. Secret Intelligence Service (Tajna Służba Wywiadu – SIS, MI-6) stwierdziła, że dokument został wykradzony Sowiecom przez agenta brytyjskiego, choć wówczas SIS nie prowadziła działań wywiadowczych na terenie ZSRS¹².

Uznaje się, że dokument był fałszyfikatem. Jego autor pozostaje do dziś niezna-ny. Jednakże pojawiło się wiele głosów w tej sprawie: wskazywano np. na gen. Władysława Sikorskiego¹³ i rosyjskich emigrantów z Berlina¹⁴. W lutym 1999 r. podano do wiadomości nowy raport, według którego „list – wysłany do MI-6 przez jednego z jej agentów w łotewskiej stolicy, Rydze – został napisany w efekcie kampanii zorganizowanej przez «białych» Rosjan, którzy posiadali dobre kontakty

¹¹ <http://rbth.rg.ru/article.php?id=2>, L. Mlechin, *The Zinoviev letter*, 25 VIII 2007.

¹² *Ibidem*. Ze względu na brak placówki agenturalnej na terenie ZSRS w latach 20. i 30. XX w. Brytyjczycy koncentrowali swoją uwagę na ruchu komunistycznym. Nawet obserwację ambasadory sowieckiej w Londynie prowadzili jedynie do 22 VI 1942 r. z obawy przed pogorszeniem wzajemnych stosunków. Na szerszą skalę działania wywiadowcze przeciw ZSRS rozpoczęto w 1944 r. K. Philby, *Moja cicha wojna*, Warszawa 1994, s. 104; N. West, O. Tsarev, *Klejnoty koronne. Brytyjskie tajemnice z archiwów KGB*, Warszawa 2000, s. 136.

¹³ „Autorem «listu Zinowiewa» [...] jest – Sikorski, jak twierdzi. Instrukcje zawarte w rzekomym liście istotnie wyszły od III Międzynarodówki w Moskwie i były w posiadaniu naszego Sztabu Generalnego. Zrobiono z nich «list», dodano szczegóły zastosowane do gruntu angielskiego – i podpis Zinowiewa. Pomocnym w wygraniu mistyfikacji był Gregory z angielskiego ministerstwa spraw zagranicznych, konserwatysta, kandydat na ministra pełnomocnego w Warszawie”. Cyt. za: M. Rataj, *Pamiętniki 1918–1927*, Warszawa 1965, s. 247.

¹⁴ N. West, O. Tsarev, *Klejnoty...*, s. 43–52. „...w 1929 r. grupa fałszerzy dokumentów antysowieckich została aresztowana, osądzona i skazana w Berlinie. Grupa składała się z białych emigrantów, pracujących z lub dla polskiego agenta o nazwisku Paciorkowski. Dowody przedłożone w procesie wykazały, że «list Zinowiewa» był sfalszowany przez tę grupę w Berlinie”. T. A. Morgan, *The United States and the Soviet Union. A report on the Controlling Factors between the United States and the Soviet Union*, New York 1933, s. 140.

w Londynie wśród zdecydowanych przeciwników traktatu brytyjsko-sowieckiego”¹⁵.

Pismo Zinowiewa, ujawnione zaledwie na 4 dni przed wyborami do Izby Gmin, trafiło do szerokiego grona odbiorców. Niezależnie od wątpliwości i niejasności związanych z „listem Zinowiewa”, był on katalizatorem wydarzeń na arenie politycznej Wielkiej Brytanii. Stanley Baldwin wyraźnie zaznaczył w kampanii wyborczej: „...myślę, że jest czas, by ktoś powiedział Rosji «Ręce precz od Anglii»”¹⁶. Jednakże twierdzenie, że „list Zinowiewa” doprowadził do upadku rządu Jamesa Ramseya MacDonalda jest błędne. Jak się wydaje, skandal związany z „listem Zinowiewa” przyniósł korzyści obu głównym partiom. Należy się zgodzić z opinią, iż premier Ramsey MacDonald nie wypowiedział się jednoznacznie w kwestii autentyczności listu, aby chwilowo zrezygnować z władzy. Z kolei Partia Konserwatywna zyskała wygodny argument przeciw rozszerzeniu stosunków ze Związkiem Sowieckim¹⁷.

W październikowych wyborach 1924 r. partia Ramseya MacDonalda zdobyła 152 mandaty, ale przegrała zdecydowanie z konserwatystami, którzy uzyskali aż 415 mandatów (liberałowie jedynie 42). Konserwatywny gabinet Stanleya Baldwina powstał 6 listopada 1924 r. Kluczowe stanowiska zajęli: Austin Chamberlain (Foreign Office), William Joynson-Hicks (Home Office) i Laming Worthington-Evans (War Office).

Rząd od samego początku podejmował działania zwalczające komunistyczną propagandę w kraju. Prowadzono obserwację i penetrację środowisk komunistycznych, w czym istotną rolę odgrywała Rządowa Szkoła Kodów i Szyfrów (Government Codes and Cypher School – GC&CS). Odczytywała ona wymianę depesz Moskwy z Komunistyczną Partią Wielkiej Brytanii (Communist Party of Great Britain – CPGB) oraz kilkoma innymi partiami na świecie¹⁸. Od momentu powstania – na przełomie lipca i sierpnia 1920 r. – CPGB była inwigilowana przez Wydział Specjalny Scotland Yardu. Jej członków podsłuchiowano i obserwowano, a w październiku 1925 r. dokonano przeszukania siedzib: partii, Ligi Młodzieży Komunistycznej i redakcji „Worker’s Weekly”. Uzyskane w ten sposób dowody posłużyły w sądzie do skazania dziesięciu członków Komitetu Wykonawczego CPGB i dwóch

¹⁵ <http://www.guardian.co.uk/politics/1999/feb/04/uk.politicalnews6>, R. Norton-Taylor, *Zinoviev letter was dirty trick by MI6*, 4 II 1999. Nie udało się uzyskać odpowiedzi nawet autorce Gill Bennett, której udostępniono w całości archiwa MI-5 i MI-6 oraz część dokumentów z archiwów rosyjskich. G. Bennett, „A Most Extraordinary and Mysterious Business”: *The Zinoviev Letter of 1924*, „Foreign and Commonwealth History Notes” [London] 1999, no. 14.

¹⁶ K. Middlemas, J. Barnes, *Baldwin: A Biography*, London 1969, s. 275.

¹⁷ A. Harasimowicz, *Polityka zagraniczna pierwszego rządu Partii Pracy w Wielkiej Brytanii w 1924 r.*, „Acta Universitatis Lodziensis” 1981, Folia Historica 6, s. 149–151; C. Keeble, *Britain...*, s. 97–98.

¹⁸ D. Jeziorny, *Stosunki pomiędzy Moskwą a Komunistyczną Partią Wielkiej Brytanii (1934–1936) w świetle dokumentów brytyjskiego wywiadu radiowego*, [w:] *Z dziejów Rosji i Polski w XX wieku*, red. H. Kocój, R. Małek, M. Szczeciński, Gorzów Wielkopolski 2006, s. 89.

szeregowych działaczy za planowanie zamachu stanu. Skonfiskowane materiały świadczyły o zakresie wpływu decyzyjnego Związku Sowieckiego na brytyjską partię komunistyczną i zaangażowaniu finansowym Moskwy. Przy okazji získano również informacje o zadaniu infiltrowania Kongresu Związków Zawodowych (Trade Union Congress – TUC) przez Ruch Mniejszości Narodowych (National Minority Movement – NMM). Skazanie członków kierownictwa brytyjskiej partii komunistycznej nie było jednak większym sukcesem operacyjnym, gdyż tylko chwilowo osłabiło CPGB¹⁹.

Podstawę do oskarżeń Moskwy przez gabinet Baldwina o podburzanie brytyjskich robotników do antyrządowych wystąpień dały również wydarzenia po 1 maja 1926 r., kiedy wybuchł strajk górników przeciwko próbie obniżenia płac. 3 maja, na znak solidarności z górnikami, rozpoczął się strajk generalny, w którym uczestniczyło ok. 6 mln robotników. W czasie kilkumiesięcznego protestu brytyjskich górników Związek Sowiecki utworzył brytyjsko-sowiecki komitet związków zawodowych i urządził zbiórkę pieniędzy dla strajkujących oraz przeznaczył dla nich 26 427 tys. funtów szterlingów. Suma ta nie została przyjęta przez TUC w obawie przed kompromitacją. Znacznie większa „darowizna” – 100 tys. funtów szterlingów – powróciła do właściciela za sprawą Home Office²⁰. Ku rozczarowaniu Moskwy strajk przebiegał łagodnie, a związki zawodowe górników poniosły porażkę w walce z rządem i pracodawcami w grudniu 1926 r.²¹

Deбата przeprowadzona 16 czerwca 1926 r. podczas dwóch sesji gabinetu dowodzi, iż już wówczas rozważano możliwość wypowiedzenia stosunków dyplomatycznych z rządem sowieckim²². W czasie zjazdu Partii Konserwatywnej w październiku 1926 r. poruszano kwestię ingerowania Moskwy w wewnętrzne sprawy brytyjskie jako jedną z trzech najważniejszych. Zwrócono uwagę na „konieczność zorganizowania walki przeciw agitacji wywrotowej prowadzonej za pośrednictwem związków zawodowych”²³. Rząd podzielił się na zwolenników radykalnego i relatywnie łagodnego ukrócenia wrogiej działalności sowieckiej na terenie Wielkiej Brytanii. Kanclerz skarbu Winston Churchill i minister spraw wewnętrznych William Joynson-Hicks opowiadali się za ostrą reakcją ze strony rządu, premier Stanley Baldwin i minister spraw zagranicznych Austen Chamberlain zajmowali bardziej umiarkowane stanowisko²⁴.

¹⁹ H. Flory, *The Arcos...*, s. 710–711; N. West, *MI-5. Operacje brytyjskiej Służby Bezpieczeństwa 1909–1945*, Warszawa 1999, s. 56–57.

²⁰ H. Flory, *The Arcos...*, s. 711; Ch. Andrew, O. Gordijewski, *KGB*, s. 89; C. Keeble, *Britain...*, s. 102.

²¹ A. Harasimowicz, *James Ramsay MacDonald życiorys socjaldemokraty*, Łódź 1986, s. 225–233.

²² H. Flory, *The Arcos...*, s. 711–712.

²³ Cyt. za: K. Kania, *Wielka Brytania 1919–1939 w świetle polskich źródeł dyplomatycznych*, Toruń 2007, s. 119.

²⁴ *Ibidem*, s. 120.

Niepokój gabinetu Baldwina wywoływała również sowiecka penetracja w rejonach stanowiących strefy imperialnych interesów Wielkiej Brytanii, zwłaszcza w Chinach. Brytyjskie inwestycje w Państwie Środka były największe w porównaniu z innymi państwami, choć stanowiły zaledwie niewielki odsetek całości lokowanego kapitału za granicą²⁵. W Foreign Office trwano niezmiennie na stanowisku, iż rozległe terytorium Chin „jest ciągle niewykorzystanym rynkiem o prawie bajecznych możliwościach”²⁶. Ten idealistyczny obraz zaczęli mieć bolszewicy.

Od 1920 r. Rosja bolszewicka w coraz większym stopniu angażowała się w walki wewnętrzne w Chinach, wspierając Kuomintang swoimi wysłannikami i pomocą finansową²⁷. „Myśl, że Imperium Brytyjskie zaatakowane powinno być w rejonie swego kolonialnego «miękkiego podbrzusza» formułowana była przez bolszewików wielokrotnie”²⁸. Rewolucja wymierzona w największe imperium kapitalistyczne miała być wstępem do ogólnoświatowego ruchu przeciwko imperializmowi. Sytuacja skomplikowała się na początku 1927 r., kiedy konflikt wewnętrzny w Chinach znacząco się rozszerzył.

Szczególną uwagę na problem chiński zwracał były premier Arthur Balfour. Przedstawił rządowi konserwatystów kilka memorandumów w 1927 r., w których wskazywał na szkodliwą dla władz brytyjskich propagandę sowiecką, podkreślając zarazem konieczność obrony interesów państwowych²⁹.

Zasięg sowieckiej dywersji w Chinach obrazowały dokumenty zarekwirowane w czasie przeszukania 6 kwietnia 1927 r. w ambasadzie ZSRS przez policję pekińską. Protest Maksyma Litwinowa – zastępcy Komisarza Ludowego Spraw Zagranicznych, wystosowany tego samego dnia, wskazywał na brutalność policji i brak świadków w czasie rewizji, co w jego opinii rzutowało na wiarygodność zdobytych materiałów. Brytyjczycy byli zadowoleni z takiego obrotu sprawy, podobnie jak z przeszukania w sowieckim konsulacie w Szanghaju, aczkolwiek nie odpowiadali za akcję policji chińskiej³⁰.

²⁵ J. Polit, *Lew i Smok. Wielka Brytania a kryzys chiński 1925–1928*, Kraków 2006, s. 38, 531.

²⁶ Cyt. za: *ibidem*, s. 38.

²⁷ Związek Sowiecki działał w Chinach na dwa fronty. Z jednej strony pomagał Kuomintangowi Sun Yatsena, przysyłał broń, samoloty w częściach oraz po 100 tys. dolarów miesięcznie (co dało sumę ok. 3 mln rubli). W 1924 r. Sowieci uruchomili Oficerską Akademię Wojskową, na czele której stanął Czang Kaj-szek. Liczono w ten sposób na wywołanie rewolucji światowej. Jednakże Sun Yatsen nie był wygodnym partnerem dla ZSRS ze względu na pojmowanie imperializmu w kategoriach zachodnich. Z drugiej strony Moskwa utrzymywała stosunki z rządem pekińskim z uwagi na relacje międzypaństwowe; *ibidem*, s. 63–68, 80, 91–92.

²⁸ *Ibidem*, s. 59.

²⁹ S. H. Zebel, *Balfour. A Political Biography*, Cambridge 1973, s. 289.

³⁰ Ch. Andrew, O. Gordijewski, *KGB*, s. 106; H. Flory, *The Arcos...*, s. 715; J. Polit, *Lew...*, s. 337–340. W związku z zaatakowaniem przez Sowieców strefy eksterytorialnej w Hankou i brytyjskiego Konsulatu Generalnego w Nankinie, 5 IV 1928 r. Foreign Office przedstawiło memo-

Realne zagrożenie interesów brytyjskich istniało nie tylko w Chinach, ale również w Indiach, o czym byli przekonani Szefowie Sztabu. Międzyresortowy komitet analizujący podminowaną sytuację polityczną na Środkowym i Dalekim Wschodzie – IDCEU (Inter-departmental Committee on Eastern Unrest) – informował o antybrytyjskich knowaniach sowieckich na terenie Afganistanu, Chin, Persji i Turcji³¹.

Na początku 1927 r. przyszłość stosunków brytyjsko-sowieckich stała pod znakiem zapytania. Moskwa była dobrze poinformowana o antysowieckich nastrojach i planach ministerstwa spraw zagranicznych. Zdobyła informacje, iż „Foreign Office uzyskało odroczenie zerwania stosunków brytyjsko-sowieckich. Chamberlain uważa, że antybrytyjska propaganda w Chinach nie może służyć za oficjalny powód. Zakładałoby to niejako, że Chiny stanowią część Imperium Brytyjskiego. Dlatego trzeba było znaleźć inną przyczynę”³².

Od początku 1927 r. rząd Baldwina ostrzegał Moskwę, że nie będzie tolerował dalszego ingerowania Sowietów w wewnętrzne sprawy kraju oraz podważania brytyjskich interesów w Chinach. Notę tej treści A. Chamberlain złożył na ręce sowieckiego *chargé d'affaires* Arkadija Rozengolca 23 lutego 1927 r. W pierwszej wersji pismo było łagodniejsze w wymowie, gdyż jedynie wspominało o przeszkodach w polepszeniu wspólnych stosunków. Jednakże minister uległ presji i do tekstu zostały wprowadzone sugestie W. Churchilla zaostreżające jej wymowę. Maksym Litwinow nie pozostał dłużny i 26 lutego przekazał swoją odpowiedź. Jego kontrargumenty koncentrowały się wokół szeregu przemówień członków rządu w Izbie Gmin o charakterze antysowieckim³³. Sowieci zauważyli, iż „brytyjski rząd woli skomplikować raczej niż ulepszyć stosunki angielsko-sowieckie”. Natomiast ataki na rząd sowiecki związane z chińskim antyimperialistycznym ruchem odpierano, twierdząc, że

randum, które wyjaśniało, że wobec niejasnej sytuacji w Chinach Londyn nie podejmował zdecydowanych kroków, gdyż „pozwalając wciągnąć się w wojnę, nieporównywalną z żadną poprzednią, Wielka Brytania poszłaby jedynie na rękę Rosji zarówno na Dalekim Wschodzie, jak i w kraju”. Cyt. za: N. West, O. Tsarev, *Klejnoty...*, s. 34.

³¹ K. Neilson, *Britain, Soviet Russia and the collapse of Versailles order, 1919–1939*, Cambridge 2006, s. 53.

³² Cyt. za: N. West, O. Tsarev, *Klejnoty...*, s. 38. Problem chiński pozostał aktualny nawet po zerwaniu stosunków dyplomatycznych. W memorandum FO z 5 IV 1928 r. można przeczytać: „To, czego musimy się obawiać ze strony Związku Sowieckiego (poza uporczywą antybrytyjską propagandą) – to stopniowe wzmacnianie jego wpływów w strefach, które mogłyby zagrozić interesom brytyjskim” (Cyt. za: *ibidem*, s. 38). Niemniej Londyn wyszedł obronną ręką z konfliktu chińskiego. Kompromis w postaci rezygnacji z mniej znaczących koncesji ochronił pozycję Londynu w Państwie Środka, a jednocześnie zniweczył intrygi sowieckie. J. Polit, *Lew...*, s. 528–529.

³³ G. Gorodetsky, *The Precarious Truce. Anglo-Soviet Relations 1924–27*, Cambridge 1977, s. 216–217.

„nasi liderzy tylko notują istnienie obiektywnego historycznego procesu, a nie kreują go”³⁴.

W połowie maja 1927 r. rząd Baldwina uzyskał dokumenty i dowody sowieckiego szpiegostwa oraz agitacji komunistycznej uzyskane w wyniku przeszukania siedziby handlowej spółki akcyjnej Arcos Ltd. (All Russian Cooperative Society Limited) 12 maja 1927 r.³⁵ Materiał ten posłużył rządowi do oficjalnego zerwania stosunków dyplomatycznych z Moskwą³⁶.

Arcos działał na mocy brytyjsko-sowieckiej umowy z 16 marca 1921 r. Firma mieściła się wraz z misją handlową w jednym budynku przy ul. Moorgate 49 w Londynie. Scotland Yard, który przez wiele miesięcy prowadził obserwację placówki, podejrzewał, że przy ul. Moorgate 49 pracowali agenci Moskwy działający na szkodę Wielkiej Brytanii.

Po pierwsze – stwierdzono istnienie urządzeń fotograficznych w budynku przy ul. Moorgate 49 oraz proceder kopiowania tam tajnych dokumentów brytyjskich. Pracownik Arcosu – obywatel brytyjski, dostał od kierownika o nazwisku Dudkin polecenie skopiowania podręcznika przeznaczonego tylko do użytku wewnętrznego tajnej służby – *Signal Training*, volume III, pamphlet no. 11. *Descriptions of and Instructions for Wireless Telegraph*. Publikacja ta zawierała opis i instrukcję nadajnika radiowego. W momencie nieuwagi Dudkina ów pracownik wykonał dodatkową fotokopię, którą następnie ukrył w domu. Kiedy dwa miesiące później został zwolniony z pracy i zastąpiony Rosjaninem, opowiedział o całym zajściu przyjacielowi. Ten z kolei poinformował MI-5, przekazując kopię okładki podręcznika. Były pracownik Arcosu został przesłuchany, zachowując anonimowość. Oficer MI-5 uznał, że zeznania były autentyczne; w ten sposób wyeliminował możliwość zastawienia sowieckiej pułapki³⁷.

Po drugie – obywatel brytyjski George Moncland, który trudnił się ubezpieczeniami, zadenuncjował współpracownika Wilfreda Macartneya. Ten został oskarżony o posiadanie skradzionych tajnych dokumentów, które sfotografowano w piwnicy przy ul. Moorgate 49. MI-5, w celu udowodnienia sowieckich działań wywiadowczych, umożliwił podejrzanemu W. Macartneyowi kradzież tajnego *Regulaminu szkolenia personelu latającego Royal Air Force*. Ryzyko podjęto, gdyż podręcznik wychodził już z użycia. Ponieważ „złodziej” przekazał instrukcję pracownikowi

³⁴ *Analysis of the Soviet Reply to the British Warning Concerning Diplomatic Relations, February 1927*, [w:] *Soviet Russia and the West, 1920–1927*, eds X. J. Eudin, H. H. Fisher, Stanford 1957, s. 370.

³⁵ Sir Austen Chamberlain to M. Rosengolz, 26 V 1927, The National Archives, London [dalej: NA], CAB 23/55, s. 36–37; The Report of Diplomatic Relations with the Soviet Government, 24 V 1927, NA, KV3/34.

³⁶ W ślad za metropolią podążyła Kanada, która jako jedyne dominium brytyjskie miała oficjalne stosunki handlowe ze Związkiem Sowieckim. NA, KV3/16, ekstrakt: *Arcos and Missing Document*, „The Morning Post”, 27 V 1927.

³⁷ Memorandum, 10 V 1927, NA, KV3/15.

przedstawicielstwa handlowego Związku Sowieckiego, dla służb brytyjskich był to kolejny dowód działalności szpiegowskiej przy ul. Moorgate 49³⁸.

Informacja o powyższym dokumencie została przekazana ministrowi spraw wewnętrznych W. Joynsonowi-Hicksowi 11 maja przez szefa Ministerstwa Wojny Laminga Worthingtona-Evansa. Ten pierwszy podjął decyzję o przeszukaniu Arcosu, zatajając zamiar przeszukania również misji handlowej³⁹. Dokonując rewizji siedziby firmy mieszczącej się w tym samym budynku co przedstawicielstwo handlowe ZSRS, naruszono jego eksterytorialność. MI-5 świadomie zignorowała immunitet przysługujący sowieckiej misji handlowej, mając w rękę silny atut w postaci „wykradzionego” regulaminu RAF-u.

Akcja na budynek przy ul. Moorgate 49 rozpoczęła się 12 maja około godziny 16.30. Brało w niej udział 19 detektywów, 21 umundurowanych policjantów dowodzonych przez nadinspektora Ernesta Thompsona; obecny był także nadinspektor Halford. Do tej grupy dołączyła Metropolitan Police w liczbie 30 policjantów pod dowództwem podpułkownika Cartera oraz 9 tłumaczy⁴⁰. W prasie brytyjskiej pisano, że w akcji uczestniczyło 200 osób⁴¹.

Przewodniczący misji handlowej Iwan W. Bojew 15 maja podał do prasy oświadczenie, iż policja brytyjska „nie troszczyła się szczególnie o przestrzeganie jakichkolwiek formalności, które zazwyczaj towarzyszą tego typu rewizjom; policja nawet nie próbowała spotkać się z kimkolwiek z wyższych przedstawicieli administracji i przedstawić mu nakazu rewizji. Wszedłszy do budynku, policjanci pośpiesznie zajęli wszystkie piętra; wdzierając się do każdego pokoju, nakazywali urzędnikom opuszczenie go i w ten sposób zajęli wszystkie bez wyjątku pomieszczenia”⁴². Osoby znajdujące się w budynku zostały zatrzymane, przesłuchane i przeszukane. Po upływie około godziny zaczęto zwalniać kobiety. Ostatni mężczyzna opuścił budynek po północy. Rewizji osobistej została poddana nawet żona *chargé*

³⁸ N. West, *MI-5...*, s. 45–47. Według raportu policyjnego, obywatel brytyjski zatrudniony w siłach powietrznych został oskarżony o posiadanie skradzionych tajnych dokumentów, które sfotografowano w budynku sowieckim. Raid on 49 Moorgate on 12th May 1927. Report on documents obtained by the Police, NA, KV3/15.

³⁹ J. Betteridge, *The Political...*, s. 4, 32. W opinii G. Gorodetsky’ego „Chamberlain przypuszczałnie miał nadzieję, iż przez danie wolnej ręki szefowi Home Office zapobiegłby scysji z nim i utrzymał tę kwestię z dala od areny dyplomatycznej”. G. Gorodetsky, *The Precarious...*, s. 223.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 4.

⁴¹ Doniesienia prasowe o dużej liczbie mundurowych biorących udział w przeszukaniu pokutują nawet w opracowaniach. P. W. Doerr użył nieodpowiedniego słowa *hundreds*. Autor popełnił również błąd, sugerując, iż odnaleziono dowody szpiegostwa sowieckiego wystarczające do zerwania stosunków brytyjsko-sowieckich („*evidence of soviet subversion was found and relations with the USSR were broken off*”). P. W. Doerr, *British Foreign Policy, 1919–1939*, Manchester – New York 1998, s. 99.

⁴² Заявление для печати и. о. Председателя Торговой делегации СССР в Великобритании И. В. Боева в связи с налетом на помещения Торговой делегации СССР, 15 мая 1927, [w:] *Документы Внешней Политики СССР*, т. 10, ред. И. М. Горохов и др., Москва 1963, s. 203.

d'affaires Arkadija Rozengolca, która sprawowała opiekę medyczną nad pracownikami misji handlowej i Arcosu. Sowiecki dyplomata wspomniał o tym incydencie w nocy protestacyjnej do A. Chamberlaina złożonej 13 maja, podkreślając, iż przeszukania osobistego dokonywali policjanci płci męskiej⁴³.

Raport z przeprowadzonego przeszukania w siedzibie firmy z 12 maja 1927 r. podawał, że członkowie Arcosu i misji handlowej bez wątpienia byli winni propagandy i szpiegostwa na rzecz Związku Sowieckiego⁴⁴. Poszukiwany regulamin RAF-u nie został jednak odnaleziony. Strona sowiecka przekonywała, iż „nic jej nie wiadomo o tego rodzaju dokumencie, że nigdy go nie widziała i że w archiwach i sejfach budynku nr 49 na ul. Moorgate nigdy nie było i nie ma takiego dokumentu”⁴⁵. Jak można przeczytać w „The Times” z 16 maja 1927 r., Brytyjczycy oficjalnie tłumaczyli, że materiał ten zapewne został zniszczony w pomieszczeniu, które nie miało klamki od zewnątrz, a więc dostęp funkcjonariuszy policji i zapobieżenie zniszczeniu dokumentów były utrudnione⁴⁶. Istotnie, po wyważeniu drzwi, szef szyfrantów Anton Miller został przyłapany na paleniu dokumentów⁴⁷.

W zabezpieczonym pokoju fotograficznym znaleziono dokument datowany 23 grudnia 1926 r., z którego wynikało, że między sowiecką misją dyplomatyczną w Chesham House a Arcosem istniał łącznik – Robert Koling (lub Kaulin). Przekazywał on informacje i rozkazy od Kominternu, organizacji komunistycznych w Wielkiej Brytanii i Ameryce, a także wiadomości na temat mniejszości narodowych. Dokument ten również potwierdzał podejrzenia służb brytyjskich o wykorzystywaniu misji handlowej do działań wywrotowych na terenie państwa brytyjskiego. Inne dokumenty, które udało się uratować przed zniszczeniem, zawierały wykazy adresów do korespondencji z partiami komunistycznymi w Kanadzie, USA, Meksyku, Ameryce Południowej, Afryce Południowej, Australii i Nowej Zelandii. Kody używane w dokumentach Arcosu i misji handlowej świadczyły o ich ścisłej współpracy. Przeszukanie budynku przy ul. Moorgate 49 przyniosło również dowody na uprawianie antybrytyjskiej propagandy i finansowanie działań wywrotowych przez III Międzynarodówkę⁴⁸. Potwierdzał to m.in. list z 3 listopada 1926 r. do Jana Jilinskiego – szefa całego wywiadu sowieckiego, na temat szkolenia

⁴³ *Nota Временного Поверенного в Делах СССР в Великобритании Министру Иностранных Дел Великобритании О. Чембелену, 12 мая 1927*, [w:] *ibidem*, s. 199; *Raid on Arcos Ltd and the Trade Delegation of the U.S.S.R. Facts and Documents, May 1927*, NA, KV3/15, s. 7, 18–19.

⁴⁴ *Raid on 49 Moorgate on 12th May 1927. Report on documents obtained by the Police*, NA, KV3/15.

⁴⁵ *Заявление для печати...*, s. 205.

⁴⁶ NA, KV3/16, ekstrakt: *The Arcos Raid*, „The Times”, 16 V 1927.

⁴⁷ *Search of Premises at 49, Moorgate, on May 12th, 1927*, NA, CAB 23/55, s. 40.

⁴⁸ *Raid on 49 Moorgate on 12th May 1927. Report on documents obtained by the Police*, NA, KV3/15; J. Betteridge, *The Political...*, s. 17.

komunistycznych dywersantów na statkach Arcosu, którzy mieli być następnie lokowani na pokładach brytyjskich jednostek⁴⁹. Ponadto znaleziono kilka nikłej wartości materiałów – ulotek propagandowych powielanych w Arcosie na potrzeby CPGB, dokumentów dotyczących spraw finansowych czy raportów z posiedzeń zarządu firmy i NMM⁵⁰.

Brytyjskie dokumenty archiwalne wskazują na istnienie siatki Jacoba Kirchensteina (*alias* Johnny Walker) podległej firmie Arcos, wokół której koncentrowały się działania szpiegowskie. W jej skład wchodził Anton Miller, Robert Koling, Karl Bahn, Stefan Kirłowicz Melniczuk oraz Jan Jilinski. Władze brytyjskie miały świadomość jej istnienia od kwietnia 1927 r., ale nie interweniowały⁵¹. Wytknął to Litwinow w oświadczeniu dla prasy sowieckiej: „Jeśli – jak twierdzi pan Baldwin – brytyjska policja wiedziała, którzy członkowie delegacji handlowej są zaangażowani w szpiegostwo, to dlaczego nie wniesiono sprawy do sądu?”⁵². Należy się zgodzić z opinią, iż rząd Baldwina chciał mieć inny argument do zerwania stosunków z Moskwą, wskazujący na antybrytyjską działalność Arcosu i przedstawicielstwa handlowego⁵³.

Przeszukanie budynku przy ul. Moorgate 49 było bezprawne. Firma była zarejestrowana, a misja handlowa działała na mocy brytyjsko-sowieckiej umowy z 16 marca 1921 r. Ponadto agenci handlowi oficjalnie mieli prawo do używania szyfrów w komunikacji ze swym krajem, zgodnie z art. 5 umowy handlowej⁵⁴. Pracowników przedstawicielstwa handlowego chroniły stosowne immunitety.

⁴⁹ Search of Premises at 49, Moorgate, on May 12th, 1927, NA, CAB 23/55, s. 39–40.

⁵⁰ Raid on 49 Moorgate on 12th May 1927. Report on documents obtained by the Police, NA, KV3/35.

⁵¹ Szczegóły dotyczące organizacji Kirchensteina: NA, KV 3/17.

⁵² *Litvinov's Statement on Soviet-British Relations. [An Interview with Representatives of the Soviet Press, May 1927], [w:] Soviet Russia...*, s. 379.

⁵³ J. Betteridge, *The Political...*, s. 7–13. Oczywiście strona sowiecka kreowała zgoła inne wytłumaczenie, świadczące o niewinności. Według niej, „nie ma takiego dowodu, a wytoczone oskarżenia są absolutnie bezpodstawne”. *Litvinov's Statement...*, s. 379.

⁵⁴ W interesującej kwestii art. 5 stanowił: „Każda ze stron może mianować jednego albo więcej przedstawicieli urzędowych, których liczba nie przekroczy wspólnie ustalonej, rezydujących i korzystających ze swych uprawnień na terenach drugiej strony, osobiście cieszących się wszystkimi prawami i immunitetami przedłożonymi w poprzedzającym artykule, a także **ochroną przed aresztowaniem i przeszukaniem**, zapewniającymi, iż każda ze stron może odmówić przyjęcia jakiegokolwiek przedstawiciela urzędowego uważanego za *persona non grata* lub też może domagać się od drugiej strony wycofania go z konieczności zachowania bezpieczeństwa i ochrony interesu publicznego. Tacy przedstawiciele odejdą z zajmowanych stanowisk w kraju, w którym rezydują, w celu ułatwienia realizacji tego porozumienia i ochrony interesów ich obywateli. Przedstawiciele urzędowi będą mieli **prawo swobodnej komunikacji** z ich własnym rządem i z innymi urzędowymi reprezentantami ich władz państwowych w innych krajach poprzez **zaszyfrowane pocztę, telegraf i radiotelegraf oraz przyjmować i wysłać kurierów z zapieczętowaną zawartością toreb do 3 kilogramów tygodniowo, które będą zwolnione od kontroli** [wyróżn. – J. A.]. http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Anglo-Soviet_Trade_Agreement.

Powołując się na postanowienia umowy z 1921 r. oraz na prawa firmy i przedstawicielstwa handlowego do działalności i używania kodów w komunikacji, sowiecki *chargé d'affaires* złożył protest przeciwko akcji policji brytyjskiej. Dnia 13 maja wpłynęła nota protestacyjna do sir Austena Chamberlaina. Przeszukanie budynku sowieckiego uznano za pogwałcenie układu handlowego, szczególnie art. 5. Szef sowieckiej misji dyplomatycznej zaprotestował także przeciwko przeszukaniu przesyłek kurierskich, które zgodnie z umową nie przekraczały 3 kg tygodniowo, oraz podał w wątpliwość, czy znalezione dokumenty nie zostały podrzucone. Ponadto wyraził ubolewanie z powodu niestosowania się strony brytyjskiej do art. 1, który chronił przed dyskryminacją handlową⁵⁵.

W oświadczeniach opublikowanych w prasie, Sowietci przedstawiali szczegółowo kulisy akcji brytyjskiej, skarżyli się na bezprawność tego czynu, pogwałcenie wszelkich formalności, a także lekceważenie sprawy przez Foreign Office. Ubolewali jednocześnie, iż przeszukanie sparaliżowało pracę delegacji handlowej i Arcosu⁵⁶. Taki sam obraz przedstawiały zeznania pracowników Arcosu i misji handlowej⁵⁷. Anton Miller wskazywał przede wszystkim na brutalność Brytyjczyków, którzy za wszelką cenę starali się dostać do sejfu z szyframi⁵⁸. Natomiast I. W. Bojew wskazał na „chuligańskie” zachowania policji. Wyliczył zniszczenia – głównie sejfy i spalone ważne dokumenty, oskarżył o kradzież cygar i papierosów, a także o akt wandalizmu, jakim było pomazanie farbą portretu Lenina⁵⁹.

Podczas posiedzenia gabinetu Baldwina 23 maja 1927 r. uznano, iż korzyści wynikające z ujawnienia dowodów antybrytyjskiej działalności sowieckiej placówki są ważniejsze niż naruszenie prawa przez londyńską policję, dają bowiem podstawę do wypowiedzenia układu handlowego z 16 marca 1921 r., wydalenia sowieckiej misji dyplomatycznej i handlowej oraz obywateli Związku Sowieckiego propagujących komunizm i prowadzących działania wywiadowcze⁶⁰. Dzień później sprawę przedstawiono w Izbie Gmin. Premier Baldwin poinformował posłów, że przedstawiciele ZSRS nielegalnymi metodami zdobywali tajne informacje z terenu Wielkiej Brytanii a sowiecki *chargé d'affaires* wspierał propagandę i politykę antybrytyjską w Chinach. Szef rządu brytyjskiego wspomniał również o Michaile Borodinie, który – czemu zaprzeczyli A. Rozengolec i M. Litwinow – pełnił rolę agenta Moskwy

⁵⁵ *Нота Временного...*, s. 198–200; http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Anglo-Soviet_Trade_Agreement.

⁵⁶ *Заявление для печати...*, s. 203–205; *Raid on Arcos Ltd and the Trade Delegation of the U.S.S.R. Facts and Documents*, May 1927, NA, KV3/15, s. 21–29.

⁵⁷ *Raid on Arcos Ltd AND THE Trade Delegation of the U.S.S.R. Facts and Documents*, May 1927, NA, KV3/15, s. 37–46.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 37–39.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 47.

⁶⁰ *Conclusions of a Meeting of the Cabinet held at 10, Downing Street, S.W.1., on Monday, 23rd May, 1927, at 12 noon*, NA, CAB 23/55, s. 29–35.

w Chinach, działając na szkodę Londynu⁶¹. Izba Gmin zaakceptowała 24 maja decyzje rządu, co skutkowało wręczeniem dwa dni później stosownej noty A. Rozengolcowi. Żądano opuszczenia Zjednoczonego Królestwa przez sowieckie przedstawicielstwo dyplomatyczne w okresie 10 dni⁶².

W odpowiedzi M. Litwinow uznał zarzuty złamania umowy z 1921 r. za bezpodstawne, a rewizję za bezprawną. Stwierdził, iż: „Dla całego świata oczywiste jest, że podstawową przyczyną zerwania jest klęska polityki rządu konserwatywnego w Chinach i próba ukrycia jej poprzez dywersję wobec Związku Sowieckiego, a bezpośrednim powodem – zamiar Rządu Brytyjskiego odwrócenia uwagi społecznej od bezskuteczności bezsensownego nalotu policyjnego na «Arcos» i Delegację Handlową oraz wybawienia brytyjskiego ministra spraw wewnętrznych z tej skandalicznej sytuacji, w której się znalazł dzięki temu nalotowi»⁶³. Przekonywał, iż rząd Baldwina od początku był wrogo nastawiony do Związku Sowieckiego, w związku z czym zerwanie stosunków dyplomatycznych nie było zaskoczeniem⁶⁴. Wtórowała mu prasa, rozpisując się, iż rząd brytyjski osiągnął od dawna zamierzony cel, „czyniąc dalsze relacje handlowe praktycznie niemożliwe i zrzucając z siebie całą odpowiedzialność za zerwanie stosunków”⁶⁵.

Dla J. Stalina sprawa Arcosu była kolejnym dowodem wskazującym na istnienie spisku mającego na celu zniszczenie sowieckiego państwa. Twierdził, że partia konserwatystów, przygotowując się do wojny z ZSRS, „od kilku lat już prowadzi robotę przygotowawczą celem stworzenia «świętego przymierza» dużych i małych państw przeciwko ZSRR”⁶⁶. Etapami rzekomego spisku były: nalot na ambasadę w Pekinie, rewizja w biurze Arcosu i zerwanie stosunków dyplomatycznych oraz zamordowanie sowieckiego posła w Polsce Piotra Wojkowa 7 czerwca 1927 r.⁶⁷

Sowiecka prasa twierdziła także, że przeszukanie budynku przy ul. Moor-gate 49 i jego konsekwencje dla stosunków brytyjsko-sowieckich wynikały z pobudek gospodarczych. W tym czasie bowiem toczyły się rozmowy na temat

⁶¹ <http://hansard.millbanksystems.com/commons/1927/may/24/prime-ministers-statement>, *Prime Minister's Statement*, Hansard, vol. 206, 24 V 1927.

⁶² Sir Austen Chamberlain to M. Rosengolz, 21 V 1927, NA, CAB 23/55, s. 36–37.

⁶³ *Нота Правительства...*, s. 246.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 245–246.

⁶⁵ *Litvinov's Statement...*, s. 378.

⁶⁶ J. W. Stalin, *Dzieła*, t. IX: *Grudzień 1926 – lipiec 1927*, Warszawa 1950, s. 321.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 321–322. Dyktator sowiecki porównał incydent warszawski do zamachu w Sarajewie w 1914 r., co miało sprowokować wojnę polsko-sowiecką (*ibidem*, s. 322). Oskarżał rządzących konserwatystów o wciąganie Polski w orbitę sympatii probrytyjskich. Zabójstwo P. Wojkowa przez Białorusina z obywatelstwem polskim, syna oficera carskiego Borysa Kowerdę zastopowało rozmowy na temat polsko-sowieckiego układu o nieagresji. Szerzej: W. Materski, *Na widoku. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005, s. 273–319.

kredytu Midland Bank dla Moskwy w wysokości 10 mln funtów. Konserwatyści uważali, że pożyczka byłaby niewspółmierna do zakładanych zysków, mimo iż dyrektor London i Midland Bank – sir E. R. Turion – zapewniał o daleko posuniętej ostrożności w negocjacjach kontraktu, który miał gwarantować wykorzystanie tej sumy przez Sowieców na zakup brytyjskich maszyn i roślin⁶⁸.

Kilka dni po wręczeniu noty o zerwaniu stosunków dyplomatycznych sowieckiemu *chargé d'affaires*, 2 czerwca, przedstawiono trzy listy obywateli ZSRS, którzy mieli opuścić Wyspy Brytyjskie. Lista „A” zawierała nazwiska 31 członków sowieckiej misji dyplomatycznej, lista „B” – 53 nazwiska przedstawicielstwa handlowego, a lista „C” obejmowała osoby niepożądane w państwie brytyjskim, niezwiązane z misjami, a zatrudnione w sowieckich organizacjach handlowych. Teren Wielkiej Brytanii miały opuścić także osoby zależne finansowo od wymienionych imiennie. Taki krok rządu brytyjskiego nie oznaczał zerwania stosunków gospodarczych ze Związkiem Sowieckim, wręcz przeciwnie – zabezpieczono je poprzez możliwość składania odwołań przez osoby z listy „C”. Co istotniejsze, o ile państwo brytyjskie musieli opuścić wszyscy przedstawiciele placówki dyplomatycznej, o tyle z ogólnej liczby ok. 350 pracowników firmy Arcos i od niej zależnych organizacji wydalono zaledwie 63⁶⁹. W rezultacie kontakty handlowe obu państw ucierpiały w niewielkim stopniu, a w 1928 r. zaczęły nawet wykazywać tendencje wzrostowe⁷⁰.

Opozycja wykorzystała fakt, iż akcja wobec Arcosu zakończyła się porażką i przypuściła atak na rząd za bezprawne i bezcelowe posunięcie. Gabinet Baldwina, chcąc udowodnić słuszność działania oraz przekonać do tego polityków i opinię publiczną, zdecydował się opublikować jeszcze w maju „Białą Księgę”, którą nazwano: *Documents illustrating the Hostile Activities of the Soviet Government and Third International against Great Britain* (Dokumenty ilustrujące wrogie działania rządu sowieckiego i Trzeciej Międzynarodówki przeciwko Wielkiej Brytanii). Zawarty w niej materiał podzielono na dwie części. Pierwsza z nich zawierała dokumenty zdobyte podczas przeszukania budynku przy ul. Moor-gate 49 i podane do publicznej wiadomości 24 maja w Izbie Gmin. Natomiast drugą część stanowiły dokumenty zebrane przez Foreign Office. Nie byłoby w tym nic dziwnego, gdyby nie fakt, że zostały one przechwycone drogą nie-

⁶⁸ *Litvinov's Statement...*, s. 378; NA, KV3/16, ekstrakt: *Arcos and Missing Document*, „The Morning Post”, 27 V 1927; G. Gorodetsky, *The Precarious...*, s. 225–226.

⁶⁹ *The Rupture of Diplomatic Relations with the Soviet Government*, 24 V 1927, NA, KV3/34. Na posiedzeniu rządu 23 maja zdecydowano, iż „handel z Rosją powinien być kontynuowany na takich samych zasadach jak to jest w Stanach Zjednoczonych Ameryki i innych krajach, które nie posiadają umowy handlowej z Sowiecami”. *Conclusions of a Meeting of the Cabinet held at 10, Downing Street, S.W.1., on Monday, 23rd May, 1927, at 12 noon*, NA, CAB 23/55, s. 32.

⁷⁰ *Collected Works of Michał Kalecki*, vol. VI: *Studies in applied economics, 1927–1941*, ed. J. Osiatyński, Oxford 1996, s. 124–126.

legalną przez GC&CS. Wśród nich znajdowała się nota Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych do jego placówki w Pekinie z 12 listopada 1926 r. oraz pięć depesz *chargé d'affaires* w Londynie do Moskwy z lutego, kwietnia i maja 1927 r. W głównej mierze dotyczyły one problemu chińskiego⁷¹. W nocy o zerwaniu stosunków z Moskwą z 26 maja, szef Foreign Office nie omieszczał wspomnieć już o jednym z tych przechwyconych telegramów A. Rozengolca, w którym prosił o materiały do prowadzenia akcji antybrytyjskich⁷².

Opublikowanie „Białej Księgi” miało konsekwencje dla wywiadu i działalności agenturalnej obu stron. Stanowiło ostrzeżenie dla Sowietów, zmuszając ich do lepszego zabezpieczenia działań wywiadowczych i utajnienia korespondencji. W rezultacie zmieniono system szyfrowania wiadomości, co znacznie trudniło pracę GC&CS⁷³. Bezpośrednim następstwem było również wydalenie przez OGPU (Obiedinionnoje Gosudarstwiennnoje Politiczeskoje Uprawlenije – Zjednoczony Państwowy Zarząd Polityczny) brytyjskiego oficera PCO (Passport Control Office) – komendanta Boyce’a, z Helsinek, gdzie stworzył zaplecze szpiegowskie MI-6⁷⁴. Ulokowanie placówki agenturalnej na terenie ZSRS stało się praktycznie niemożliwe. Z punktu widzenia wywiadu brytyjskiego cena ujawnienia tajnych materiałów była wysoka, mimo iż GC&CS odczytywała depesze na linii Moskwa – CPGB⁷⁵.

W opinii gabinetu Baldwina zerwanie stosunków dyplomatycznych z ZSRS miało położyć kres agitacyjnej i wywiadowczej działalności sowieckiej na terenie Wielkiej Brytanii⁷⁶. Szef MI-5 Vernon Kell i dyrektor wywiadu sir Wyndham

⁷¹ Documents illustrating the Hostile Activities of the Soviet Government and Third International against Great Britain, London 1927, NA, KV3/15.

⁷² Sir Austen Chamberlain to M. Rosengolz, 26 V 1927, NA, CAB 23/55, s. 36.

⁷³ W przypadku przekazów najwyższej wagi Sowietci wprowadzili system klucza jednorazowego – *One Time Pad* (OTP). Został opracowany w 1917 r. przez mjr. Josepha Mauborgne’a. Ponieważ każdy klucz stosowany do szyfrowania wiadomości jest używany tylko raz, jest to w rezultacie system bezwarunkowo bezpieczny. Niesie jednak ze sobą konieczność wypracowania odpowiedniej ilości losowych kluczy (co jest kosztowne i czasochłonne) i minimalną liczbę operatorów z uwagi na synchronizację w komunikacji za pomocą OTP. System klucza jednorazowego, mimo iż absolutnie bezpieczny, z uwagi na powyższe używany jest tylko w razie najwyższej konieczności. *One Time Pad* jest wykorzystywany do szyfrowania np. gorącej linii prezydentów Stanów Zjednoczonych i Rosji. http://www.kkrva.se/Artiklar/972/british_sigint.html, C. G. McKay, *British SIGINT and the Bear, 1919–1941. Some discoveries in the GC&CS archive*; S. Singh, *Księga Szyfrów*, Warszawa 2003, s. 135–139.

⁷⁴ G. W. Morrell, *Britain Confronts the Stalin Revolution: Anglo-Soviet Relations and the Metro-Vickers Crisis*, Waterloo 1995, s. 30.

⁷⁵ Więcej na ten temat patrz: D. Jeziorny, *Stosunki...*, s. 89–109.

⁷⁶ O kulisach „afery Arcos” Moskwa dowiedziała się za sprawą szpiega Anthony’ego Blunta dopiero w 1942 r. po odkryciu dokumentu w archiwum MI-5 „Szpiegostwo sowieckie w Wielkiej Brytanii”. (N. West, O. Tsarev, *Klejnoty...*, s. 257–267). Ilustruje on zasięg sowieckich operacji wywiadowczych w okresie międzywojennym, które zostały wykryte przez służby brytyjskie. Mimo iż ZSRS zdawał sobie sprawę z rzeczywistych powodów wypowie-

Childs sądzili, nie mniej błędnie niż rząd, że „operacja Arcos” i zerwanie stosunków dyplomatycznych unicestwiły wrogą działalność sowiecką⁷⁷. Tymczasem została ona tylko okresowo powstrzymana. Po ponownym nawiązaniu brytyjsko-sowieckich stosunków dyplomatycznych, 3 października 1929 r. sowiecka działalność wywiadowcza została wznowiona, choć w znacznie trudniejszych warunkach aniżeli było to w połowie lat dwudziestych XX w. „Pracownicy instytucji sowieckich byli śledzeni, podsłuchiowano rozmowy telefoniczne, kontrolowano korespondencję, obserwacją objęto ich życie zawodowe i prywatne, umieszczano wśród nich agentów brytyjskich. W takich warunkach prowadzenie działań wywiadowczych poprzez legalne rezydentury było ciężkie i niebezpieczne, ponieważ każda kompromitacja mogła być wykorzystana w celu kompromitacji pracowników instytucji sowieckich i stać się pretekstem do wybuchu kolejnego skandalu politycznego. Dlatego w Moskwie podjęto decyzję o skierowaniu wysiłku na rozwój sieci nielegalnej”⁷⁸. Ta osiągnęła znaczące rozmiary już w latach trzydziestych, a agenci przeniknęli w głąb brytyjskiego establishmentu, zyskując dostęp do najbardziej tajnych informacji państwowych i wywiadowczych.

JUSTYNA PIĄTEK

Premises of a decision of Stanley Baldwin's government about a diplomatic rupture with the Soviet Union on 24 May 1927

The British-Soviet relations were established in 1924 under the Labor Party's rules. In the same year, so called "Campbell case" and the "Zinoviev letter", begun the Conservative Party's campaign against communist propaganda. From 12th to 14th May 1927 Metropolitan Police and the Scotland Yard were searching the building at Moorgate 49 which was the headquarter of the All-Russian Cooperative Society Ltd. (Arcos) and Russian Trade Delegation to catch Soviets red-handed.

The raid was a violation of the British-Soviet Agreement of 1921; breaking Soviet's rights and privileges. This action was taken on account of circumstantial evidences of the espionage practiced in this building, mainly the missing document from War Office, and, unofficially, some secret documents collected by Government Codes and Cipher School (GC&CS). Formally the diplomatic rupture with USSR on 24th May 1927 and expulsion of the trade delegation were because of exhibits found by searching house at Moorgate 49.

dzienia stosunków dyplomatycznych, był to znaczący materiał operacyjny. Wyjawiał motywy działań rządu brytyjskiego i źródła jego informacji, wyjaśniał wiele wątpliwości i odpowiadał na nurtujące pytania. Jennifer Betteridge dokonała ciekawego porównania brytyjskich wydarzeń z maja 1927 r. z decyzją prezydenta USA George'a W. Busha o ataku na Irak w 2004 r. – zob.: J. Betteridge, *The Political...*, s. 41–46.

⁷⁷ J. Betteridge, *The Political...*, s. 33.

⁷⁸ Э. Примаков и др., *Очерки Истории Российской Внешней Разведки*, т. III, Москва 1997, s. 20.

It is significant that the missing document was never found and the confiscated materials were not satisfying. To justify the Government's decision a white paper was published. The book contained intercepted, secret Soviet telegrams what consequently affected the GC&CS work adversely. In fact the reasons of severance of diplomatic relations were more complicated. First of all USSR was interfering into Chinese matters and there promoted subversion and espionage. Moreover the inconvenient trade agreement and an increase of the Labor Party's popularity were highly uncomfortable for the Stanley Baldwin's Government.

In the conclusion the meaning of Soviet espionage was to camouflage politically motivated decisions and, what is the most important, it have been determining the Government's moves in the entire period of Conservative's rules.